

A Nemzeti Színház első évtizede: az intézményi professzionalizáció folyamata feltáratlan kéziratok tükrében (Kismonográfia és forráskiadás)

– Szakmai zárójelentés –

Pályázatomban két feladat elvégzését tűztem ki célul. Az egyik az volt, hogy kritikai igényű sajtó alá rendezem a Nemzeti Színház első évtizedében, 1837 és 1848 között igazgatóként működő Bajza József színigazgatói leveleit, valamint azoknak a testületi üléseknek a jegyzőkönyveit, amelyeknek hivatalából adódóan a tagja, illetve elnöke volt. A másik vállalásom egy olyan kismonográfia megírására irányult, amely korábban feldolgozatlan források segítségével a Nemzeti Színház induló évtizedének intézményi professzionalizációját tárgyalja. A forrásgyűjtemény 40 ív terjedelmű, már a Ráció Kiadó gondozásában van, 2021 késő őszen jelenik meg. E kötet tartalmazza Bajza 113 színigazgatói levelét (a címzettek: Kántor Gerzsonné Engelhardt Anna, Csató Pál, Egressy Gábor, Szigligeti Ede, valamint Kolosy Gergely), a jelenlétében tartott 24 igazgatóválasztmányi (1837–1838), valamint az elnökletével zajló 32 igazgatósági ülés (1847–1848) jegyzőkönyvét. A kismonográfia hat fejezetből áll, és változatos forrástípusok feldolgozásával azt a folyamatot vizsgálja, ahogyan a Nemzeti Színház az indulás évtizedében az intézményi professzionalizáció felé vezető út egyik fontos elemeként kialakítja saját belső, specifikus működési rendjét. A még kéziratban lévő kismonográfia egy-egy fejezete önálló tanulmány formájában különböző referált folyóiratokban megjelent. Pályázati tevékenységem szakmai hozadékát igazolja, hogy a projekt futamideje alatt megjelent tanulmányaimra már több hivatkozás is történt.

A munka előrehaladását a harmadik évben nehezítette a pandémia, a közgyűjtemények sorra zártak be, nem lehetett hozzáférni a feldolgozandó kéziratokhoz. Ezért kértem az eredetileg három évre tervezett pályázatomban futamidejének meghosszabbítását. A harmadik évben pénzügyi tekintetben is történt némi változás az előre tervezetthez képest. A törvényi rendelkezések értelmében csökkentek a munkaadókat terhelő járulékok, így az ott megmaradt pénz átcsoportosítását kértem. Az összeget munkabéreként használtam fel.

Kritikai igényű forráskiadás

A 2017-ben benyújtott kutatási tervemben Bajza József színigazgatói leveleinek kritikai igényű sajtó alá rendezését vállaltam. A levelek kiadása során viszont bizonyossá vált, hogy Bajza színigazgatói működéséről akkor kaphatunk teljesebb képet, ha a levelek mellett a jelenlétével zajló igazgatóválasztmányi jegyzőkönyveket és az elnökletével tartott igazgatósági ülések protokollumait is sajtó alá rendezem. Így a kötet a vártnál jóval terjedelmesebb lett, s a tervezett egy helyett három forrástípust tartalmaz. A közreadott források döntő többsége kiadatlan: a levelekből korábban mindössze huszonnégyet publikáltak, a választmányi illetve igazgatósági jegyzőkönyvek közül pedig egyet sem. A kéziratokat három közgyűjteményből gyűjtöttem össze: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, illetve Színháztörténeti és Zeneműtár, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Štátny archív v Košiciach. A kassai levéltárban 2019 decemberében voltam, ahol Puky József hagyatékában megtaláltam azt az egy kéziratot, amelyet Bajza József 1848. február 26-án Egressy Gáborhoz mint rendezőhöz írt.

A kritikai kiadás elsőként vállalkozik olyan kronológiailag és tematikailag szorosan összefüggő kéziratok színháztörténeti források közreadására, amelyek egy színigazgató működésén keresztül a Nemzeti Színház induló évtizedének a nyilvánosság számára nem látható belső életét, üzemmenetét dokumentálják. Bajza József kétszer állt a Pesti Magyar, később Nemzeti Színház élén: ő volt az első igazgatója az 1837. augusztus 22-i megnyitástól 1838. június 5-éig, majd 1847. október 1. és 1848. május 31. között aligazgatóként újra vezetői megbízást kapott. Sokoldalú munkásságának ez a területe máig nem keltett különösebb figyelmet, pedig Bajzának

meghatározó, központi szerepe volt az új, reprezentatív, a maga nemében első és egyetlen kulturális intézmény működésének megszervezésében, a döntési mechanizmusok és a mindennapi munkafolyamat biztosításához szükséges szabályok kialakításában. Tíz évvel később pedig megszilárdítója lett az általa életre hívott és időközben változásokon is átesett üzemi működésnek, amely 1848 után évtizedekig nem igényelt nagyobb horderejű átalakításokat. A kéziratok nagyon sok mindent megmutatnak a szakosodás, az intézményi professzionalizálódás folyamatából, ekkoriban ugyanis az igazgató egyszerre foglalkozott művészeti, adminisztratív és gazdasági ügyekkel, mivel vezetői szinten a munkakörök szétválasztása (különösen első megbízása idején) még nem történt meg. De a kötet újdonságát nemcsak maga a szövegkiadás jelenti, hanem a kéziratokhoz fűzött jegyzetek, tárgyi magyarázatok is, amelyek háttérül sokszor a színház munkatársai, dolgozói által írt egyéb kéziratok, nyomtatott anyagok szolgáltak. A Nemzeti Színházban kezdetektől komoly gondot fordítottak az adminisztrációra – a műsorral, a darabok színpadra állításával, a személyzet irányításával, felelősségre vonásával, valamint az intézmény gazdasági ügyeivel kapcsolatos forrástípusokat egyaránt találunk.

A feltárt kéziratokból kirajzolódó kép olyan, mintha az olvasó egy időutazásos kulisszajáráson vagy színházi nyílt napon venne részt. Ahogyan ezeken az eseményeken a közönség betekintést kap abba, hogy hogyan működik a színház mint munkahely, úgy ez a kötet is az egykori intézmény színpad mögötti világának közelhozására törekszik.

A kiadás tartalmilag öt részre tagolódik. Az első részben kapott helyet az Előszó, a Bajza József színigazgatói működését bemutató és értelmező tanulmány, valamint a kiadás során szem előtt tartott textológiai és filológiai elvek ismertetése. A második részt a három forráscsoport betűhív átirata és a szövegkritikai jegyzetek teszik ki. A szöveggondozás során a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága által az irodalmi szövegek tudományos kiadásához javasolt alapelveket tekintetem irányadónak. A harmadik részben kaptak helyet a forrásokhoz írt tartalmi magyarázatok. A negyedik, *Melléletek* címet viselő rész egyfelől a színházi munkaszervezetben tíz év alatt végbemenő változásokra igyekszik rámutatni, másfelől a tárgyi magyarázatokban felhasznált kéziratok és nyomtatott színháztörténeti forrásokat mutatja be. Közreadja a Nemzeti Színház munkatársainak névsorát 1837. augusztus 22. és 1838. december 1., valamint 1847. április 1. és 1848. március 31. között. A kiadást képmelléletek, a források időrendi mutatója és névmutató zárja.

A Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből: Bajza József színigazgatói működése című kézirat 2020 tavaszán lektorokhoz került. Egyik lektora Szilágyi Márton irodalomtörténész, a másik Rajnai Edit színháztörténész volt. Jelenleg zajlik a betördelt változat korrektúrázása és a kötet végén helyet kapó mutatók elkészítése.

Kismonográfia

A Nemzeti Színház belső működéséről, üzemmenetéről meglehetősen keveset tudunk. Az intézmény 19. századi történetével foglalkozók közül leginkább Kerényi Ferenc volt az, aki a színház nyilvános, közönség elé tárt művészi munkájáról írva adott némi rálátást a színpad mögötti mindennapokra is. Néhány évvel ezelőtt e témával kapcsolatos alapvető hiánya irányította a figyelmet a szakmai apparátus által írt, benn a színházban keletkezett, jórészt kéziratban lévő forrásokra. Ezek a színház tagjai, dolgozói által írt levelek és jegyzőkönyvek az intézményi professzionalizálódás folyamatára adnak rálátást, emiatt a színháztörténészek által korábban feldolgozott forrásokkal ellentétben (műsorrendek, kritikák, beszámolók) sokkal kevesebb fogódzót tartalmaznak a színház nyilvánosság előtt megjelenő művészi munkájával, magukkal az előadásokkal kapcsolatban. Így a kismonográfia módszertanilag és tematikailag is eltér a korábbi színháztörténeti munkáktól, egy új típusú intézménytörténet megalkotására törekszik.

Első fejezete a Bajza Józseffel színigazgatóságával kapcsolatos forrásokat rendszerezi és értelmezi. A forráskiadásra támaszkodva azt szeretné bemutatni, hogy az induló évtizedben a színház miként alakította ki saját belső működési rendjét, milyen ütemben haladt a színházi üzemmenet szakosodása, miként gyarapodott a munkatársak száma, milyen változások történtek a munkaszervezetben, a kezdeti vármegyei vezetés és az 1845-ben bevezetett főigazgatóság idején milyen ügyekre terjedt ki a színészeti igazgató, majd az aligazgató jogköre, hogyan boldogult Bajza az intézményvezetéssel, milyen jellegű döntésekben és mennyire támaszkodott a színházi emberek szakmai kompetenciájára, s mi mindenre kellett figyelnie a heti műsorrendtől kezdve a fegyelmi vétségek tárgyalásán keresztül a művészi és a technikai személyzet fizetésével kapcsolatos ügyekig.

A következő fejezet, „*Mint színi hatást nem ígérő, visszautasított*”: *A Nemzeti Színház drámabíró bizottságának munkája* című annak a Nemzeti Színházon belül működő, írókból és színészekből álló vegyes bizottságnak a működéséről szól, amelynek hatáskörébe az eredeti, magyar nyelvű színművek elfogadása vagy elutasítása tartozott. A figyelem keresttüzében álló intézménytől olyan műsor kialakítását várták, amely képviseli és előmozdítja a nemzeti kultúra fejlődését, példája pedig segítheti a vidéki színtársulatokat is ugyanezen cél elérésében. Az elvárások mihamarabbi teljesítése érdekében a kezdetben Pest vármegye kezelésébe tartozó színház igazgatóválasztmánya már az első év végén, 1837. december 20-án rendelkezett drámabíró bizottság felállításáról. A bizottság első évekből ma már csak Pukánszky Kádár Jolán tanulmányából tudunk, a munkájukat dokumentáló első jegyzőkönyv az induló évtized végéről, az 1846 és 1851 közötti évekből maradt ránk. Noha a jegyzőkönyvek a megbeszélések részleteit, az esetleges vitákat nem rögzítik, mégis bőséges információt adnak a mindenkor bizottsági tagoknak a kortárs drámatermesre való rálátásáról. A forráscsoport többirányú kutatást is lehetővé tett: 1) évadonként hány színmű érkezett a Nemzeti Színházhoz, s az elbírált műveknek mekkora hányada került be a repertoárba; 2) milyen színjátéktípusok voltak népszerűek és az évtizedek során történtek-e elmozdulások a műfajiságot illetően; 3) a szomorújátékok, történeti drámák esetében mely történelmi eseményeket tematizálták; 4) mely évadok kapcsán fedezhetők fel sűrűsödési pontok, s mikor érkezett be a legkevesebb mű.

A civakodó színész, a hanyag ruhatárnok, a részeg statiszta a színházi bíróság előtt: A Nemzeti Színház belső törvénykönyve és gyakorlati alkalmazása a 19. század közepén című harmadik fejezet másfél ív terjedelmű. Ebben az írásban a Nemzeti Színház hagyatékából két forráscsoportot dolgoztam fel: az intézmény által az első évtizedben kiadott három színházi belső törvénykönyvet és ugyanebből az időszakból kéziratban fennmaradt belső színházi törvénykönyveket. Feldolgozásukkal arra kerestem a választ, hogy az intézmény milyen előírások betartásával formálja rendszeresen együtt dolgozó erővé a nagy létszámú művészi, technikai és kisegítő személyzetét, illetve milyen belső folyamatokkal alakítja ki saját intézményi, üzemszerű működését. A szakmai etikai kódex az alkalmazottak feladat- és hatáskörét, valamint anyagi felelősségét szankcionálta, kiterjedt a foglalkoztatottak, különösen a színészek színházon belüli és kívüli erkölcsi viselkedésére, illetve a szabályok alkalmazására. A törvényszéki jegyzőkönyvek, amelyek a belső színházi bíróságok elé került szakmai mulasztásokat, kihágásokat, valamint az azokra érkezett határozatokat és a kirótt pénzbüntetések összegét tartalmazzák, láthatóvá teszik a problémákat. A törvénykezés és az alkalmazás, végrehajtás dokumentációjának összevetéséből sajátos hátsó vetületben látszanak a színpadi produkciók és azok háttér munkálatai. Emellett olyan bennfentes, nem a nyilvánosságnak szánt információk kerülhetnek a birtokunkba, amelyeket más forrástípusok alapján nem lehet szisztematikusan feltárni: milyen típusú vétségek voltak a leggyakoribbak, mennyire dogmatikusan alkalmazták a szabályokat, mi számított nagy kihágásnak, kivételeztek-e a vezető színészekkel, és egyáltalán, mennyire tartották be az egymással sokszor versengő művészek az együttélés szabályait.

A két ív terjedelmet meghaladó negyedik fejezet, amely a „...hatáskörödnél fogva emelj ki engem valahára mellőzött, lealázott helyzetemből”: Vahot Imre kapcsolata a Nemzeti Színházzal címet viseli, a színiigazgatók és a vezető színészek drámaírókkal való munkakapcsolatát igyekszik körüljárni. Az írás középpontjában Vahot Imre áll, aki évtizedeken keresztül jelentkezett színműveivel a Nemzeti Színháznál, s akinek fennmaradt levelezése jól dokumentálja, hogy egyes szerzők miként próbálták meg befolyásukat kihasználni darabjaik előadása érdekében. Vahot színműírói pályájának ilyen irányú megközelítése azért is lehet érdekes, mert olyan kérdésekbe próbált beleszólni, amelyeknek eldöntését a Nemzeti Színház 1875-ig hatályos belső törvénykönyve a személyzeti hierarchia élén álló színházi munkatársak hatáskörébe utalta. Érdekérvényesítési manőverei ugyanúgy az intézmény belső, a közönség elől rejtve maradó életéhez tartoztak, mint például az igazgatóság és a drámaíró bizottság ülései, vagy az, hogy a színészek milyen mulasztásokat és kihágásokat követtek el. Ám míg ez utóbbi területek a Nemzeti Színház hagyatékában dokumentálva vannak, addig arról, hogy a szerzők hogyan próbálnak a színház belső ügyeibe, döntéshozatali mechanizmusába beavatkozni, egyedül magánleveleik árulkodnak.

Az ötödik fejezet a színházi üzemmenet egyik gazdasági részterületével, a szerzői jogdíjrendszer kialakulásával és alakulástörténetével foglalkozik. Az írói díjak már az indulást követő évtől, 1838-tól kezdve külön kiadástípust képeztek az intézmény költségvetésében, ám a kézirat források szórtsága és töredékessége nem teszi lehetővé, hogy egy évtizeden keresztül folyamatosan végigkövessük, hogy a szerzők egy-egy előadás alkalmával mekkora honoráriumot kaptak. Szisztematikus vizsgálatot csak egy rövidebb időszakra vonatkozóan végezhetünk: az 1845–1848 közötti évek pénztári főkönyvei hiánytalanul fennmaradtak. Noha a források természete bizonyos fokig behatárolja a kutatás módszertanát, e fejezet túllép a pénzügyi adatok puszta felsorolásán, s tágabb kontextusban igyekszik értelmezni a honoráriumszabályozás működését a színházi közegben. Feltárja például azt, hogy Vörösmarty Mihály milyen előzményeket követően írta meg a szerzői jogdíjrendszer bevezetésével kapcsolatos javaslatát, miért sürgethette *Marót bán* című szomorújátékának mihamarabbi kiadását, illetve mekkora volt a darab nézettsége. Részletesen foglalkozik Szigligeti Ede háziszervizé válásával, valamint azzal az esettel, amikor Petőfi Sándor visszavette a színházról a *Tigris és hiénát*.

A kismonográfiához exkurzusként csatoltam a két ív terjedelmet meghaladó *Egy alkalmi színmű mediális meghatározottságának vizsgálata: Az Árpád ébredése ősbemutatójának ismeretlen jelmezjegyzéke* című írásomat. E fejezet a Nemzeti Színház nyitó előadásán bemutatott drámai prólógushoz készült jelmezjegyzék értelmezésére tett kísérletet. Vörösmarty Mihály drámai prólógusának jelmezjegyzéke eddig ismeretlen volt az irodalomtörténészek előtt, létezéséről se az irodalom-, se a színház történeti szakirodalom nem tesz említést. Írásom az *Árpád ébredése* ősbemutatójának színpadi látványát elemzi, mint egykorú első értelmezést, kitérve arra, hogy Vörösmarty-nak a látványvilágra vonatkozó szerzői utasításai és a jelmezről rendelkező rendező elképzelései milyen rokonságot mutatnak. A mű színpadi megjelenítéséről tudósító forrás segíthet elképzelni, hogy a multimedialitás hogyan fogalmazta látványt a különleges és kiemelt fontosságú est célkitűzését, hogyan működött az előadás, mit láthatott a közönség. A jelmezjegyzéknek a műfajiság szempontjából az lehet a jelentősége, hogy megmutatja, hogyan vált működőképessé az a darab, amelynek a szövege magában kevésbé színszerű.

A pályázat futamideje alatt elkészült, megjelent, illetve közlésre elfogadott publikációk listája:

Könyv, kritikai kiadás:

Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből: Bajza József színiigazgatói működése, sajtó alá rendezte, a tanulmányt és a jegyzeteket írta SZALISZNYÓ Lilla, Budapest, Ráció Kiadó, 2021, 816. p.

Könyv, szerzői kéziratban lévő kismonográfia

SZALISZNYÓ Lilla, *A Nemzeti Színház intézményi professzionalizációja (1837–1848)*, 125. p.

Tanulmányok:

SZALISZNYÓ Lilla, *A civakodó színész, a hanyag ruhatárnok és a részeg statiszta a színházi bíróság előtt: A Nemzeti Színház belső törvénykönyve és gyakorlati alkalmazása a 19. század közepén*, Korall, 2017/69, 24–45.

SZALISZNYÓ Lilla, *Szemelvények Bajza József színigazgatói leveleinek készülő kritikai kiadásából*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2018/3, 371–390.

SZALISZNYÓ Lilla, „...hatáskörödnél fogva emelj ki engem valahára mellőzött, lealázott helyzetemből”: *Vahot Imre kapcsolata a Nemzeti Színházzal*, Irodalomismeret, 2019/1, 50–76.

SZALISZNYÓ Lilla, *Egy alkalmi színmű mediális meghatározottságának vizsgálata: Az Árpád ébredése ősbemutatójának ismeretlen jelmezjegyzéke = „Vendégek közt vendég”: Poétikai örökség és szöveghagyomány: Vörösmarty az ezredforduló után*, szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2020.

SZALISZNYÓ Lilla, *A Nemzeti Színház kasszája: Színműírói honoráriumok a 19. század közepén*, Irodalomismeret, 2021/4. (közlésre elfogadva, megjelenés alatt)

SZALISZNYÓ Lilla, „Kevés hivatal van, mely a színházi igazgatásnál szövevényesebb és nehezebb volna”: *Bajza József első igazgatósága színházi dokumentumok tükrében*, Szcenárium, 2021/7. (közlésre elfogadva, megjelenés alatt)

SZALISZNYÓ Lilla, *Bajza József és a Nemzeti Színház: Az aligazgató feladat- és hatásköre: a második vezetői periódus*, Szcenárium, 2021/8. (közlésre elfogadva, megjelenés alatt)

Recenzió:

Katona József, Három színjáték, A' Lutz széke, Aubigny Clementia, A Rózsa (1812–1814), sajtó alá rendezte, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Demeter Júlia, Nagy Imre, Budapest, Balassi Kiadó, 2020.

Cegléd, 2021. szeptember 27.

Dr. Szalisznyó Lilla
vezető kutató